

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول

Bingol University
Journal of Theology Faculty

ISSN: 2147-0774

Sayı: 11 | Yıl: 2018/1

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜİFD), yılda iki kez (25 Haziran/25 Aralık) basılı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Bu dergi ulusal TR DİZİN, İSAM, İDEALONLİNE ve ASOS veri indeksleri ile SOBİAD atf dizin tarafından taranmaktadır.

BÜİFD dergisinde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

“el-Câmi’u li-Ahkâmi’l Kur’ân” Tefsirinde Âhiretle İlgili Âyetlerde Görülen Müşkillerin Çözümü*

Yunus AKÇA**

Geliş Tarihi: 18.01.2018, Kabul Tarihi: 11.02.2018

Öz

İslâm âlimleri, İslâm’ın ilk devirlerinden itibaren Kur’ân’a muhalif olanlara cevap vermek, mü’minlerin imanlarını korumak ve işin hakikatini göstermek amacıyla müşkil (teâruz ve tenâkuz) âyetleri açıklamaya çalışmışlar ve bu konuyla ilgili birçok eser yazmışlardır. Allah’ın kelamında böyle bir durumun söz konusu olmadığı ve olmayacağı, âyetlerde açıkça bildirilmiştir. Kelam ilminin, ana konularından biri olan âhiret hayatının anlatıldığı bazı âyetlerde, zahiren birbiriyle çelişen ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Ölümle birlikte başlayan âhiret hayatı içinde, kabir, diriliş, hesap, cennet ve cehennem gibi birçok aşama yer almaktadır. Şu an için gaybi olan

* Bu makale, “Müfessirlerin Müşkil Âyetlere Yaklaşımları (Kurtubî ve İbn Kesîr Örneği)” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ/Türkiye, 2018).

This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Approaches of Explicators to the Complex Versicles (The Example of Kurtubî and İbn Kesîr)” (PhD Dissertation, Fırat University, Elazığ/Turkey, 2018).

** MEB, Şehit Mehmet Öter Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, (akcayunus@hotmail.com).

bu hayatla ilgili, diriliş nasıl olacak? Hesap nasıl verilecek? Cennet ve cehennem yaratıldı mı? Cennet ve cehennem ebedi mi? gibi birçok soru zihinleri meşgul etmektedir. Kur'an'ın bu sorulara verdiği cevaplar bazen âyetler arası çelişki vehmi uyandırmıştır. İslâm âlimleri, "Kur'an'da çelişki, tutarsızlık yoktur" prensibinden hareketle bu âyetleri farklı şekillerde yorumlamışlardır. Endülüs âlimlerinden olan Kurtubî de yazmış olduğu tefsirinde bu âyetler üzerinde durmuş ve onları uzlaştırmaya çalışarak Kur'an'da çelişkilerin olmadığını akli ve nakli delillere yer vererek göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Müşkil, el-Câmi'u li-Ahkâmi'l Kur'an, Kurtubî, Âhîret.

The Analysis of The Complications of Versicles About Afterlife in "el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Koran" Commentary

Abstract

From the early of İslâm, İslâmic scholars, tried to explain the complicated versicles (conflict and conrtadiction) to reply the people who are against Koran, to protect muslims' faith and to Show the reality and they wrote many work about this. It is clearly stated that such situations can not be in Allah's Word and will not. In some versicles about afterlife which is one of the main topics of Kalam science, there can be seen some conflicted expression (seemingly). There are many stepslike grave (burying), resurrection, give account, paradise ande hell in the afterlife (wihic) begins with death. About this life whis is unknown nowi how will the resurrection be? How will we give account? Are paradise and hell created? Are paradise and hell eternal? Such questions engage our mind. The answers to these questions of Koran sometimes make contraction among versicles. Islamic scholars commented these versicles differenty with the priciple of "There isn't any conflict and contradiction in Koran" Kurtubî, who is one of the Andalusia scholars stuted on these versicles at his commentaries and tiried to reconcile that there aren't any conflicts in Koran by giving intellectual evidences.

Keywords: Commentary, Complication, el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Koran, Kurtubî, Afterlife.

GİRİŞ

İlâhi kitapların sonuncusu olan Kur'an, Müslümanların dünya ve âhîretlerini aydınlatan, karşılaştıkları problemlerin çözümünde başvurdukları ilk ve en önemli kaynaktır. Bu nedenle insanlar âyetleri anlamaya ve yorumlamaya çalışmışlar, bunu yaparken de sahip oldukları kişisel özellikleri, eğitimleri, kültürleri ve arzuları önemli rol oynamıştır. Böylece Kur'an'ı

anlama ve yorumlamada İhtilâflar meydana gelmiş ve bu İhtilâflar zaman zaman Müslümanlar arasında derin uçurumların oluşmasına neden olmuştur. Bundan dolayı Kur’ân’ı doğru anlamak, İslâm dünyasında meydana gelen birçok sorunun çözülmesini de sağlayacaktır. Çünkü problemlerin büyük çoğunluğu Kur’ân’ın yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

Kur’ân’da, hakiki anlamda tutarsızlık ve çelişkilerin bulunmadığı bildirilmektedir: “Kur’ân’ı inceleyip düşünmüyorlar mı? Eğer Allah’tan başka birinden gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık ve çelişki bulurlardı!” (Nisâ 4/82). Buna rağmen âyetler arasında zahirde görülen çelişkiler, İslâm düşmanları tarafından hakiki bir çelişki olarak yansıtılmaya çalışılmış ve Kur’ân’ın tutarsızlıklarla dolu bir kitap olduğu iddia edilerek Müslümanların zihinleri bulandırılmak istenmiştir. İşte bu ve benzeri nedenlerden dolayı İslâm âlimleri çalışmalar yapmış ve böylece “Müşkilü’l-Kur’ân” ilmi ortaya çıkmıştır. Bu alanda ilk müstakil eserler hicri II. (VIII) yüzyılın sonları ile hicri III. (IX) yüzyılın başlarına doğru yazılmaya başlanmıştır.¹ Müşkiller, tenâkuzlar alanında ilk eser verenin, Ebû Ali Muhammed b. Müstenir b. Ahmed el-Kutrub’un (ö. 206/821); *Müşkilü’l-Kur’ân ve er-Redd ale’l-Mulhidîn fi Muteşâbihî’l-Kur’ân* adlı eseri olduğu söylenmektedir.² Müşkil âyetler hiçbir zaman güncelliğini yitirmemiş, her devirde çeşitli şekillerde ele alınarak işlenmiş ve bu alanla ilgili birçok eser yazılmıştır.³

Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr b. Fehr el-Ensari el-Hazreci el-Kurtubî (ö. 671/1273), hicri VII. asırda Endülüs’ün Kurtuba şehrinde doğmuş,⁴ hayatının önemli bir kısmını burada geçirmiş büyük bir âlimdir. Kurtubî’nin yaşadığı bu dönemde Müslümanlar arasında siyasi ve dini birçok anlaşmazlıklar ortaya çıkmış hatta bu durum Murabıtlar devletinin yıkılmasına neden olmuştur.⁵ Kurtubî’nin en önemli eseri şüphesiz “el-Câmi li-Ahkâmi’l-Kur’ân”

1 Adem Yerinde, “Müşkilü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 165.

2 Sabri Demirci, *Kur’ân’da Müşkil Âyetler* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2005), 29.

3 Bunların başlıcaları; Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî (ö. 275/888); *Müşkilâtü’l-Kur’ân*; Ebû Muhammed Abdullah İbn Müslim İbn Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889); *Te’vîlu Müşkilü’l-Kur’ân*; İbn Haddâd Ebû Osmân Sâid b. Muhammed el-Ğassânî (ö. 302/915); *Tavzîhu’l-Müşkil fi’l-Kur’ân*; Sehabeddîn Abdurrahman b. İsmâil Ebû Sâme el-Makdisî (ö. 665/1265); *Müşkilâtü’l-Âyât*.

4 Celalüd’din es-Suyûtî, *Tabakatü’l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mekt - betü Vehbe, ts.), 1: 92.; Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Müfessirin*, (Kahire: Mekt - betü Vehbe, ts.), 2: 336.

5 Ekrem Gülşen, *Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzul* (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2002), 1-2.

adlı tefsiridir. O, bu tefsirinde sarf, nahiv, belagat gibi konularda açıklamalarda bulunmuş, âyetler arası ilişkilere değinmiş, Hz. Peygamberden nakledilen hadislerle yer vermiştir. Eserinde sahabe ve tâbiîn görüşlerine değinen Kurtubî, bunlar arasında tercihlerde bulunmuş ve zaman zaman da kendi görüşlerini bildirmiştir.⁶

Kurtubî'nin bu ve diğer eserleri İslâm âlemince makbul görülmüş ve en çok okunan tefsirler arasında yerini almıştır. Hiçbir insanın yaşadığı dönemin siyasî ve sosyal hareketlerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Bu nedenle Kurtubî, âyetleri açıklarken yeri geldiğinde yaşadığı dönemle ilgili örnekler vermiş ve bazen bu yapılanları tenkit etmiştir.⁷ Kurtubî, müşkil âyetleri tefsir ederken “müşkil âyet” gibi ifadeler kullanmamıştır. Ancak onun bu âyetleri tefsir ediş şekli âyetler arasındaki çelişkileri giderme ve âyetleri uzlaştırma yönünde olduğu açıkça görülür.

Kur'ân'da geçen müşkil âyetlerin hepsine bu makalede değinmek mümkün değildir. Bu nedenle biz burada kelimelerin en önemli konularından olan âhîret hayatıyla ilgili bazı âyetlere değinecek ve Kurtubî'nin bu âyetlerdeki müşkil durumları nasıl giderdiğini tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken yeri geldikçe diğer tefsirlere ve konunun daha iyi anlaşılmasında katkısı olacağını düşündüğümüz bazı kaynaklara da müracaat edeceğiz. Kurtubî'nin bu âyetlere bakışını ortaya koymak, bu konularla ilgili gelebilecek soruların cevaplandırılmasına da katkı sağlayacaktır.

1. MÜŞKİL KELİMESİNİN LÜGAT VE İSTİLAH ANLAMLARI

Müşkil “مشکل” kelimesi, “شکل” kökünden türemiş olup “أشكَل” fiilinin ismi failidir.⁸ Çoğulu ise “أشكالٌ وشُكُولٌ” dır. “شکل” kelimesi sözlükte, “الاشتباه المماثلة و” benzetmek, benzerlik ve benzemek anlamları ile “الاحتلاط و الالتباس” zihinsel karışıklık, şüphe ve karmaşıklık anlamlarında kullanılmaktadır.⁹ Birinin

6 Bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Daru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 6: 37-38.

7 Kurtubî, *el-Câmi*, 3: 39.

8 Mahmûd b. Ebî'l-Hasan b. Hüseyin el-Gaznevî en-Nisâbüri, *Bâhiru'l-Burhân fi Meâni Müşkilâtü'l-Kur'ân*, (Mekke: İhyâi't-Türasi'l-İslâmî, 1997), 105; Abdullah b. Muhammed el-Mansûrî, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (b.y.: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2005), 43.

9 Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sader, 1994), 11: 356; Muhammed bin Yakub Firuzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2005), 1: 1019; Mansûrî, *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 46.

şekil yapısı başka birinin şekil yapısına benzediğinde tanınmada güçlük çekildiğinden dolayı “فَلَانٌ شَكْلٌ فَلَانٌ” denir.¹⁰ İşler, olaylar birbirine karıştığında “şüpheli, karışık olay ve iş” anlamında “أُمُورٌ أَشْكَالٌ”, haberler karıştığında da “أَشْكَكْتُ عَلَيَّ الْأَحْبَارَ” denir. Müşkil, özdeşlik ve nitelikte benzeşme gibi anlamlara gelir. Renklerin karışmasında ve kırmızı beyaza karıştığında şekli değişti, şekillendi, müşkil oldu anlamında “الْأَشْكَالُ فِيهِ بَيَاضٌ وَحُمْرَةٌ” ifadesi kullanılır.¹¹ Müşkil aynı zamanda zorluk ve karışıklık olan bir durumun izale edilmesi anlamında da kullanılır. Nitekim harekesiz yazılmış bir kitabın okuma zorluğunu ve karışıklığını gidermek için kitap harekelenir ve buna “شَكَلٌ الْكِتَابِ” yani kitabı harekeledi denilir. Böylece müşkil yani karışık olan durum ortadan kaldırılmış olur.¹²

Müşkilin tanımı hususunda âlimlerin farklı tarifleri olmuştur. Şemsü’l-Eimme es-Serahsî’ye (ö. 483/1090) göre müşkil; kendisiyle neyin kastedildiği karışık olan ancak bir delil ile benzerleri arasından ayrılarak üzerinde düşünüp taşınmakla bilinebilecek bir lafızdır.¹³ Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089) de Serahsî ile aynı görüşte olup derin bir düşünce olmadan müşkil lafız ile neyin kastedildiğinin benzerleri arasından ayırlamayacağını söyler.¹⁴ Şâşi de müşkil lafzın hafî olan lafızdan daha kapalı olduğunu benzerleri arasına karıştığında lafızdaki asıl muradın ancak derin bir tefekkür neticesinde elde edilebileceğini söyler.¹⁵

İsa ed-Debûsî (ö. 430/1039) ve Serahsî manaya delaleti açık ve kapalı olan lafızları sıralamışlar ve bunları eşleştirmişlerdir. Buna göre açık olan lafızlar, zâhir, nass, müfesser ve muhkem, kapalı olan lafızlar da hafî, müşkil,

10 İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 11: 357; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Lüğa*, (Beyrut: Daru’İhyai-Türasi’l-Arabi, 2001), 10: 15; Muhibbuddin Ebu’l-Feyd Seyyid Muhammed Murtezâ ez-Zebîdi, *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, (b.y.: Dâru’l-Hidaye, ts.), 29: 269.

11 İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 11: 357; Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râğib el-İsfehâni, *el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Daru’l-Kalem, 1992), 1: 462; Zebîdi, *Tâcu’l-Arûs*, 29: 271.

12 İsfehâni, *el-Müfredât*, 1: 462; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcu’l-Lüğa ve Sihâhu’l-Arabiyye*, (Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1987), 5: 1736-1737; Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Te’vîlu Müşkili’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2007), 68; Muhammed ibn Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtâru’s-Sihah*, (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 1999), 1: 168; Zebîdi, *Tâcu’l-Arûs*, 29: 273.

13 Ahmed b. Ebi Sehl Şemsu’l-Eimme es-Serahsî, *Usûlu’s-Serahsi*, (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1978), 1: 168.

14 Aladdin Abdu’l-Aziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrar Şerhu Usûlü’l-Pezdevi*, (b.y.: Dâru’l-Kitabi’l-İslâmi, ts.), 1: 52-53.

15 Muhammed b. İshak eş-Şâşi, *Usûlü’ş-Şâşi*, (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabi, ts.), 1: 81.

mücmel ve müteşabihtir. Hafî'nin zâhir, müşkilin nass, mücmelin müfesser, müteşâbihin muhkemin karşıtı olduğunu söylemişlerdir.¹⁶

Fıkıh usûlü terimi olarak müşkil, kendisiyle neyin amaçlandığı onu çevreleyen karine ve emareler üzerinde derinlemesine incelemede bulunmak ve düşünmekle anlaşılabilen lafızdır.¹⁷ Ulûmü'l-Kur'ân âlimlerinden olan Celaluddin es-Suyûtî (ö. 911/1505) ve Bedruddîn ez-Zerkeşî'ye (ö. 794/1392) göre müşkil; âyetler arasında İhtilâf ve çelişki olduğu zannına kapılmaktır. Hâlbuki Allah'ın kelamında böyle bir şey yoktur.¹⁸ O halde âyetler arasında teâruz ve İhtilâf vehmine götüren her şey müşkil kapsamında değerlendirilebilir.¹⁹

İsmail Cerrahoğlu, Suyûtî ve Zerkeşî ile aynı görüşte olup Kur'ân'da tenâkuz ve İhtilâfların bulunmadığını var zannedilen bu durumun, Müşkilü'l-Kur'ân adı verilen tefsir usulü ilmi ile incelenip ortadan kaldırdığını söylemiştir. Kur'ân, tek kaynaktan aynı metod ve gayeyi gerçekleştirmek için gelmiştir. Bu nedenle onun başında ve sonunda tutarsızlıkların bulunması mümkün değildir. Fakat âyetlere yüzeysel bakanlar, bilgisizlerinden dolayı teâruz ve tenâkuzlara düşmüşlerdir. Onların bu yanlışlıkları da birçok âlim tarafından bu âyetler üzerinde derinlemesine araştırmalar yapılarak giderilmiştir.²⁰

Müşkil ile ilgili yapılan tanımlara baktığımızda açıkça görülmektedir ki Kur'ân âyetleri arasında her ne şekilde olursa olsun hakiki manada İhtilâf, teâruz ve tenâkuz bulunmamaktadır. Böyle bir durumun olduğunu söyleyenler bilgisizliklerinden veya İslâm düşmanlığından dolayı söylemişlerdir. Zaten onların bu görüşleri de "Müşkilü'l-Kur'ân" ve tefsir ilmiyle uğraşan âlimler tarafından bertaraf edilmiştir.

2. ÂHİRET İLE İLGİLİ ÂYETLERDE GÖRÜLEN MÜŞKİLLER

Kur'ân'ın önemle üzerinde durduğu ve kelimelerin önemli konularından biri de âhirete iman ve âhiret hayatında meydana gelecek olan olaylardır. Âhiret hayatı duyularımızla algılayamadığımız ancak vahiy ile bilebileceğimiz

16 Şâşi, *Usûl*, 1: 80; Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsa ed-Debûsi, *Takvîmu'l-Edille fî Usûli'l-Fıkıh*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 117; Serahsî, *Usûl*, 1, 163-168.

17 Ferhat Koca, "Müşkil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 161.

18 Celalüddin es-Suyûtî, *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'ân*, (b.y.: Heyetü'l-Mısriyye, 1974), 3: 88; Bedruddin ez-Zerkeşî, *El-Burhân fî Ulumi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Daru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 2: 45.

19 Süleyman Pak, *Müşkilü'l-Kur'ân* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000), 110.

20 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 179.

gaybi bir hayat olduğundan bazı insanlar bu hayatı reddetmiştir, bazıları da bu konuyla ilgili gelen vahiyleri değerlendirirken yoldan çıkmıştır.²¹ Âhirette meydana gelecek olan olaylar Kur’ân’da değişik ifadeler kullanılarak anlatılmıştır. Bu anlatım bazen âyetler arasında teâruz varmış izlenimi meydana getirmiş ve bazı mihraklar tarafından Kur’ân’da çelişkilerin olduğu ileri sürülmüştür. Ancak âyetler iyice tetkik edildiğinde durumun böyle olmadığı bunun zahiri bir teâruz olduğu kesinlik kazanmıştır.

2.1. Cennet ve Cehennem’in Yaratılıp Yaratılmadığı

Âhiret hayatı; ölümle başlayan, yeniden dirilme, hesap verme gibi birçok aşamanın yaşanacağı ve sonunda da cennet veya cehennemle sonuçlanan bir hayattır. Dünya hayatında iyi ve güzel davranışlarda bulunanların âhirette cennet ile mükâfatlandırılacağı,²² kötü davranışlarda bulunanların ise cehennem ile cezalandırılacağı²³ Kur’ân’ın birçok âyetinde anlatılmaktadır. Cennet kelimesi Kur’ân’da, dünyadaki bağ, bahçe,²⁴ âhiretteki mükâfat yurdu²⁵ ve Hz. Âdem ile eşi Hz. Havva’nın geçici bir süre içinde kaldıkları yer²⁶ gibi farklı anlamlarda toplam 147 yerde²⁷ geçmiştir. Kur’ân’da 77 yerde geçen cehennem²⁸, insanların âhirette cezalarını çecekleri yer olarak zikredilmektedir. Bunun dışında cehennem birçok kelimeyle de ifade edilmektedir.²⁹

Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva’nın geçici süre kaldıkları bu cennetin neresi olduğu, şu anda yaratılıp yaratılmadığı ve içine girildiğinde ebedi olup olmadığı konusu çokça tartışılmış ve birbirinden farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ancak cennet ve cehennem’in varlığı konusunda hiçbir tereddüt bulunmamakta olup herkes fikir birliği içindedir. Hz. Âdem’i belirli özelliklerde yaratan³⁰ Allah (cc), meleklerin ona secde etmesini emretmiştir. Bütün melekler

21 Bk. İsrâ, 17/49, 98; Mü’minûn, 23/32-37, 83 vb.

22 Bk. Secde 32/19; Sâd 38/49; Beyyine 98/8 vb.

23 Bk. Hûd 11/118; Kehf 18/29; Secde 32/13; vb.

24 Bk. Bakara 2/265, 266; En’âm 6/99, 141; Ra’d 13/4; İsrâ 17/91; Kehf 18/32; Mü’minûn 23/19 vb.

25 Bk. Tevbe 9/72; Ra’d 13/23; Nahl 16/31; Kehf 18/107; Tâ-hâ 20/75 vb.

26 Bk. Bakara 2/35; A’râf 7/19, 22, 27; Tâ-hâ 20/117, 121.

27 Muhammed Fuâd Abdülbâki, “Cennet”, *el-Mu’cemul-Müfrehes li Elfâzîl-Kur’ânîl-Kerim*, (Kahire: Dâru’l-Kütübîl-Misriyye, 1945), 180.

28 Abdülbâki, *el-Mucem*, “Cehennem” 184.

29 Bk. Bakara 2/119; Mâide 5/10, 86; Tevbe 9/113 (Ashabi’l-Cahim); Bakara 2/39, 81 (Ashabü’n-Nâr); Bakara 2/201 (Azabü’n-Nâr); Kamer 54/48; Müddesir 74/26-27, 42 (Sakar); Nisâ 4/55; Hac 22/4; Lokmân 31/21 (Sair); Kâri’a 101/9-11 (Hâviye); Hümeze 104/4-5 (Hutame).

30 Bk. Bakara 2/31.

bu emri yerine getirirken şeytan büyüklük taslamış ve secde emrine uymamış böylece cennetten çıkarılmıştır. Cennetten kovulan şeytan, Allah'tan kıyamete kadar süre istemiş ve kendisine bu izin verilmiştir.³¹

Şeytanı cennetten kovan Allah (cc), Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı; "Dedik ki: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyecek, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz" (Bakara 2/35). Buyurarak cennete yerleştirmiştir. Allah (cc), cennete yerleşen Hz. Âdem ve Hz. Havva'ya şeytanın apaçık düşmanları olduğunu ve ona uymamalarını da söylemiştir.³² Şeytan, cennete yerleşen Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı kandırmak için elinden geleni yapmış ve sonunda yasak olan meyveden yemelerini sağlamıştır.³³ Bunun üzerine Allah (cc) onlara; "Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırdı. Onları içinde buldukları konumdan çıkardı. Bunun üzerine biz de, "Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır" (Bakara 2/36). Bu buyruk üzerine Hz. Âdem ve Hz. Havva cennetten çıkarılır. İşte bu cennetin neresi olduğu ve yaratılıp yaratılmadığı hep tartışma konusu olmuştur.

Kur'an'da, cennetin müttakiler için cehennemin de kâfirler için hazırlandığı âyetlerde açıkça bildirilmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamberin Miraç gecesinde Cennet'ül-Me'va'yı gördüğünü bildiren âyet vardır. Bu âyetler cennet ve cehennemin yaratıldığını şu anda da var olduğunu gösteren deliller arasında zikredilmektedir. Nitekim Kur'an'da:

أَعَدَّتْ لِلْكَافِرِينَ "Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının" (Âl-i İmrân 3/131).³⁴

أَعَدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ "Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için yarışın!" (Âl-i İmrân 3/133).³⁵ Buyrulmaktadır.

عِنْدَهَا حَنَّةُ الْمَأْوَى "Andolsun ki onu (meleği) iniş esnasında en sondaki sidre ağacının yanında bir daha gördü. Ki onun yanında huzur içinde kalınacak cennet vardır." (Necm 53/13-15).

Ancak Kasas suresi 88. âyetinde de kıyamet kopma esnasında Allah'tan başka her şeyin yok olacağı anlatılmaktadır:

31 Bk. Bakara 2/34; A'râf 7/12-15.

32 Bk. A'râf 7/22.

33 Bk. Bakara 2/36; A'râf 7/20-22.

34 Bk. Bakara 2/24.

35 Bk. Hadîd 57/21.

كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ” “Sen Allah ile beraber başka bir ilaha ibadet etme. Ondan başka hiçbir ilah yoktur. Onun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O’nundur ve kesinlikle O’na döndürüleceksiniz.” (Kasas 28/88).

Yukarıdaki âyetlere bakıldığında aralarında çelişki varmış gibi gözükmemektedir. Çünkü âyetlerde geçen “müttakiler için hazırlandı”, “Kâfirler için hazırlandı” ve “Me’va cenneti onun (Sidre’nin) yanındadır” ibareleri Ehl-i Sünnet âlimlerince cennet ve cehennemin şu an yaratılmış olduğunun kanıtı olarak gösterilmiştir. Cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığını sonradan yaratılacağını iddia edenler;³⁶ “Allah’ın zatından başka her şey yok olacaktır” âyetini delil göstermişlerdir. Bu durumda, ebedi olduğunu bildiğimiz cennet ve cehennemin de yok olması gerekir. Öyleyse bu âyetler arası müşkil olan durum nasıl giderilmelidir?

Kurtubî ve birçok âlim “Kâfirler için hazırlanmıştır” ifadesini cehennemin yaratıldığına ve şu anda da mevcut olduğuna delil olarak göstermiştir. Endülüslü Münzir b. Said el-Ballutuni ve bidatçilerin cehennemin henüz yaratılmadığı hakkındaki görüşlerinin yanlış olduğunu söyleyen Kurtubî, bunlara itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁷ Cennet ve cehennemin hazırlanmış olduğunu ifade eden mazi sigaları da bunların şu anda var olduklarını gösteren deliller arasında zikredilmektedir. Ancak Kur’ân’da mazi sigası kullanıldığı halde henüz gerçekleşmemiş olan Sura üfürülme,³⁸ cennet ve cehennemliklerin arasında geçen konuşmalar³⁹ gibi olayların anlatıldığı dikkate alınırsa bu delilin tam da yerine oturduğu söylenemez.⁴⁰

Kurtubî, Necm Suresinin 12-18. âyetlerini tefsir ederken, Hz. Peygamberin, Mirac’a çıktığında gördüğü şeylerin kalbi tarafından yalanlanmadığını ve Hz. Peygamberin, Cebrail’i (as) Sidretü’l-Müntehada⁴¹ gördüğünü, bunun yanında

36 “Cehmiyye, Mutezile ve Haricilerin büyük çoğunluğuna göre cennet ve cehennem henüz yaratılmamış olup kıyamet koştuktan sonra yaratılacaktır. Çünkü amacına hizmet etmeyen cennet ve cehennemin şu anda yaratıldığını söylemek abes bir şeydir.” Bekir Topaloğlu, “Cehennem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 228.

37 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 236; 4: 205.

38 Bk. Kehf 18/73; Yâsîn 36/51; Kâf 50/20.

39 Bk. A’râf 7/44-51; Sâffât 37/50-59; Müddessir 74/39-48.

40 Hasan Hüseyin Tunçbilek, “Cennet ve Cehennem Halen Mevcut mu?”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005): 57.

41 Kurtubî, *el-Câmi*, 17: 94-95; Köklerinin altıncı kat semada, en üst noktasının ise yedinci kat

da Cennetü'l-Me'va'nın bulunduğu ayetlerde bildirildiğini söyler. İbn Abbas ve el-Hasen, bu cennetin arşın sağ tarafında veya altında yer aldığını, takva sahibi kimselerin buraya gireceğini ve şehitlerin ruhlarının burada bulunduğunu bildirmişlerdir. İbn Abbas, aynı zamanda bu cennetin Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın içinde kaldıkları cennet olduğunu söylemiştir.⁴²

Mutezile ve kaderiyye mensuplarına göre Hz. Âdem ve eşinin kaldığı cennet ebedilik cenneti değildir. Onlar Aden topraklarında bulunan bir cennette yani bahçede kalmışlardır. Onlara göre âyette belirtilen cennetin ebedilik cenneti olması mümkün değildir. Çünkü Allah (cc), âyetlerde orada boş bir sözün söylenmeyeceğini, günah işlenmeyeceğini ve içine girenin bir daha çıkmayacağını bildirmektedir. Hâlbuki İblis, orada boş söz ve yalan konuşmuş, Hz. Âdem ve Hz. Havva'da yasak meyveden yemeleri sebebiyle cennetten çıkartılmışlardır.⁴³ "Orada ne boş bir söz işitirler ne de günaha sokacak bir şey" (Vâkıa 56/25).⁴⁴ "Orada hiçbir yorgunlukla karşılaşmayacaklar. Oradan çıkarılmaları da söz konusu olmayacaktır." (Hicr 15/48).

Kurtubî, mutezile ve kaderiyye'nin ileri sürmüş oldukları iddiaları kabul etmez ve onların iddialarını şöyle çürütmeye çalışır; öncelikle âyette geçen cennet kelimesinin marife gelmesi buranın herkes tarafından bilinen cennet olduğunu gösterir. Zira bir kimsenin "Ben Allah'tan cennet isterim" demesindeki kasıt bütün insanlarca bilinen ebedilik cennetidir. Yoksa bununla dünyadaki bir bahçe kastedilmemiştir. İblis'in, cennetten çıkarıldıktan sonra oraya Hz. Âdem ve eşini aldatmak için girmesi aklen imkânsız değildir. Hz. Musa'nın, Hz. Âdem ile karşılaştığında O'na; "Sen kendi soyundan gelenlerin bedbaht olmasına ve onların cennetten çıkarılmasına sebep oldun"⁴⁵ demesi ve Hz. Âdem'in de ses çıkarmaması buranın bilinen ebedilik cenneti olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu konuşmada geçen cennet kelimesinin marife olarak gelmesi de bunu göstermektedir.⁴⁶

Mutezile ve kaderiyye'nin ileri sürdükleri âyetlerdeki olaylar kıyametin kopmasından ve hesaptan sonra cennete girildiğinde gerçekleşecek hadiseler-

semada olduğu söylenen hatta yüksekliğinin Arşı taşıyan meleklerin başını dahi aşığı söylenen bir ağaçtır.

42 Kurtubî, *el-Câmi*, 17: 96.

43 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 302.

44 Bk. Tûr 52/23; Nebe 78/35.

45 Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 207.

46 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 302-303.

dir. Ondan önce Allah (cc), dilerse bu cenneti dilediği kimse için ebedilik yurdu, dilediği için de içinde belli bir süre kalınan bir yer yapar. Ayrıca meleklerin zaman zaman cennet ehlinin yanına girip çıkacakları âlimlerce kabul edilen bir gerçektir. Hz. Peygamberin, İsrâ gecesi cennete girip çıktığı ve buralarla ilgili bilgiler vererek buranın ebedilik yurdu olan cennet olduğunu söylemesi de kabul edilen bir gerçektir.⁴⁷

Mutezile ve kaderiyye’nin cennet hakkında; “cennet kutsal bir yurttur. Allah (cc), orayı kötülüklerden arındırmıştır” sözleri, Kurtubî’ye göre bilgisizce söylenmiş sözlerdir. Zira Allah (cc), İsrailoğullarına kutsal saydığı Arz-ı Mukaddes’e girmelerini emretmiş, onlar da girdikleri bu yerde birçok günah işlemişlerdir. Bu durum Allah (cc) tarafından kutsal olarak nitelenen bir yerde günah işlenebileceğini göstermektedir. Bu nedenle kıyametten önce kutsal olarak kabul edilen cennette günah işlenmesi mümkün olabilmektedir. Bu cennetin ebedilik cenneti olduğu, Kurtubî ve ehlisünnet âlimlerinin büyük çoğunluğunca kabul edilen bir görüştür.⁴⁸

Kurtubî, mutezile ve kaderiyye mensuplarının; “Hz. Âdem gibi akıllı olan bir insanın ebedilik yurdunda bulunmuşken, ebedilik ağacına talip olması aklen nasıl mümkün olabilir?” sözlerine karşılık şöyle der; “Yokluk yurdunda, Hz. Âdem gibi akıllı olan bir insanın ebedilik ağacına talip olması nasıl olabilir?” bu onun hakkında düşünülemeyecek bir durumdur.⁴⁹

Mutezile âlimlerinin tamamının cennet ve cehennemin yaratılmadığı görüşünde olduklarını söylemek mümkün değildir. Zira mutezile âlimlerinden olan Kâbi’ye göre cennet ve cehennemin yaratılmış olma durumu da söz konusudur. Ancak bunlar yaratılmış ise kıyamet ile birlikte yok olacak ve daha sonra bir daha yok olmamak üzere tekrar yaratılacaklardır.⁵⁰

Kurtubî, âyetleri açıklarken zikretmiş olduğu şu hadisler, birçok âlim tarafından cennet ve cehennemin şu an için mevcut olduklarını gösteren deliller arasında gösterilmektedir.⁵¹

Abdullah b. Mesud’dan gelen bir rivâyete göre o şöyle demiştir: “Biz Rasulullah ile birlikteyken bir gürültü duyduk. Bunun üzerine Hz. Peygam-

47 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 303.

48 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 303.

49 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 303.

50 Tunçbilek, “Cennet ve Cehennem”, 58.

51 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 237; Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azim*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2000), 1: 111.

ber bizlere “Bu nedir biliyor musunuz?” diye sordu. Bizler de “Allah (cc) ve Peygamberi daha iyi bilir” dedik. Hz. Peygamber de “Bu yetmiş yıl önce cehenneme atılan bir taştır, o taş şu anda cehennemin dibine ulaştı” dedi.⁵²

Ebû Hureyre’den gelen bir rivâyette de Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Cennet ve cehennem aralarında münakaşa ettiler. Cehennem, kendisine ki-birli olanlarla zorbaların gireceğini söylerken cennet de kendisine zayıfların ve yoksulların gireceğini söyledi. Aziz olan Allah (cc), cehenneme sen benim azabımsın, dilediğimi seninle azaba çarptırırım. Cennete de sen de rahmetimsin seninle de dilediklerime rahmet ederim ve ikinizi de mutlaka dolduracağım buyurdu.”⁵³

Diğer yandan Hz. Peygamber’e, küsuf namazında cennet ve cehennem gösterilmiş olması ayrıca İsrâ’da cennete girmesi ve cehennemi görmesi cennet ve cehennemin yaratıldığını ve şu anda da mevcut olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Kurtubî, bu açık delillerden sonra bu rivâyetlere uymayan bilgilere itibar edilmemesi gerektiğini söyler.⁵⁴

Kurtubî, “Onun zatından başka her şey yok olacaktır” âyetindeki “vecih” den kastın Mücahid ve Ebu Ubeyde’ye göre Allah’ın zâtı, es-Sadık’a göre Allah’ın dini, Ebû Aliyye ve Süfyan’a göre ise ona yakınlaşmak amacıyla yapılan amellerdir.⁵⁵ Cennet ve cehennemin yaratılmadığını söyleyenler Kasas Suresi 88. âyeti delil olarak gösterirler. Râzî bu yoruma katılmaz ve âyetin böyle anlaşılması durumunda “Bu ağaç Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir” (İbrahim 14/25). “O ateş kâfirler için hazırlanmıştır”, “içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele” âyetlerine ters düşeceğini söyler. Razi, “Ondan başka hiçbir ilah yoktur. Onun zatından başka her şey yok olacaktır” (Kasas 28/88). Buyruğunun Neml Suresi 23. âyetindeki “Ben, onlara (Sebe halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm” anlamında olabileceğini söyler. Yani âyetteki her şeyden kasıt “çok şey” anlamındadır.⁵⁶ “Her şey” den kastın ihtiyaç duyacağı her şey veya kendi döneminde bulunan her şeyden

52 Müslim, “Cennet”, 31; Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnâvut (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1988), 16: 510, (no: 7469); Kurtubî, eserinde râvi olarak Abdullah b. Mes’ud’u göstermiştir. Ancak Müslim’de bu isim Ebû Hureyre’dir

53 Müslim, “Cennet”, 34.

54 Kurtubî, *el-Câmi*, 1: 237; 4: 205.

55 Kurtubî, *el-Câmi*, 13: 322.

56 Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-Gayb)*, (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1998), 25: 22.

biraz verildiğini söyleyenler de vardır.⁵⁷ Âyetteki “Onun zatından başka her şey yok olacaktır” buyruğundaki “helak” kavramını, Allah’ın dışındaki her şeyin yok olması şeklinde yorumlayanlar olduğu gibi, bununla her şeyin yok olmasının değil de her şeyin faydalanılamaz bir hale getirilmesinin kastedildiğini söyleyenler de olmuştur. Aynı zamanda bununla Allah’ın dışındaki her şeyin helak olmayı kabul ettiklerinin bildirildiği de söylenmiştir.⁵⁸

Fahrudin er-Râzî’ye (ö. 606/1209) göre âyette geçen “İman edip sâlih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele” (Bakara 2/25) ifadesi Müminlerin cenneti elde ettiklerini ona sahip olduklarını göstermektedir. Bu durumda bir şeye sahip olmak demek onun var olmasını gerektirir ki bu da cennetin şu anda var olduğunun bir göstergesidir.⁵⁹

Elmalılı Yazır’ın (ö. 1942), Kasas 88. âyete getirdiği yorum bu âyetin cennet ve cehennem yaratılmadığı hususunda delil gösterilemeyeceği doğrultudadır. Âyetten kasıt çoğu âlime göre “Allah’ın zatından başka her şey, her varlık, özü bakımından yok veya yok olacak anlamındadır.” Vech kelimesi “amaçlanan ve yönelinen cihet, istikamet” anlamında kullanıldığında âyetin anlamı “O’nun veçhinden, yani O’nun hoşnutluğunun amaçlandığı yönden başka her şey yokluktadır, yok olmaktadır” şeklinde olur. Bu da bizlere âhiret nimetlerinin yok olucu olmadığını gösterir.⁶⁰

Süleyman Ateş’e göre, cennet ve cehennem yaratılmıştır. “Ondan başka hiçbir ilah yoktur. Onun zatından başka her şey yok olacaktır” âyeti insanların sahip oldukları mal, mülk ve makamlar gibi maddi olan şeylerin helak olacağını bildirir. Cennet ve cehennem duyularla algılayabildiğimiz maddi şeylerden olmadığından âyet bunları kapsamaz. Allah’ın ödül ve cezasının sonucu olan cennet ve cehennem yok olacağını bu âyete dayanarak söylemek âyetin ruhuna aykırı bir yorum yapmak anlamına gelir. Mücâhid ve Sevrî, âyet ile Allah’ın rızasını kazanmak amacıyla yapılan işlerin dışındaki diğer şeylerin yok olacağını anlatıldığını söyler.⁶¹

57 Kurtubî, *el-Câmi*, 13: 184.

58 Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 25: 20.

59 Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 2: 356.

60 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 6: 407.

61 Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 6: 468.

Yukarıdaki bilgiler sonucunda şunu söyleyebiliriz ki cennet ve cehennemin varlığı âyetlerle sabit olduğundan dolayı bunları inkâr kişiyi dinden çıkarır. Ancak onların şu anda yaratılıp yaratılmadığı meselesi âlimler arasında ihtilâflı bir konu olduğundan ve hakkında da kesin bilgiler bulunmadığından cennetin ve cehennemin şu anda var olduğunu söylemek veya henüz yaratılmadığını iddia etmek kişiyi dinden çıkarmaz. Kurtubî ve birçok âlime göre cennet ve cehennem yaratılmış ve şu anda vardır. O bu görüşünün doğruluğunu ispat etmek için âyetlere, hadislere ve akli delillere yer verir, açıklamalarda bulunur. Kurtubî'nin bu konuyla ilgili ileri sürdüğü deliller oldukça kuvvetli ve akla uygun delillerdir. Kur'ân'da bu meseleyle ilgili kesin ifadelerin kullanılmaması, Kur'ân'ın bu konudaki amacı cennetin ve cehennemin şu anda yaratılmış olup olmaması değil, oraya götürecektir amellerin ve sonuçların bildirilmesidir.

2.2. Cehennem Azabının Ebedi Olup Olmadığı

Kur'ân'ın birçok âyetinde cehennem ve cehennemliklerin durumları anlatılmaktadır. Söz konusu âyetlerin bir kısmı cehennemliklerin orada ebedi olarak kalacaklarını bildirirken diğer bir kısmı da bu kalışın ebedi olmadığı yönünde izlenimler vermektedir.

أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “İnkâr eden ve âyetlerimizi yalan sayanlara gelince onlar cehennemliklerdir ve orada devamlı kalıcıdır” (Bakara 2/39).⁶²

خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ “Onlar, gökler ve yerler durdukça orada ebedi olarak kalacaklardır. Ancak Rabbinin dilemesi başka” (Hûd 11/107).

لَا يَبِئْسَ فِيهَا أَحْقَابًا “(Azgınlar) orada çağlar boyu kalırlar..” (Nebe 78/23).

Yukarıdaki âyetlere baktığımızda cehennemliklerin orada ebedi kalacakları söylenirken, bazı âyetlerde gök ve yer durdukça, Rabbinin dilediği müddet hariç, devirler boyunca kalacakları bildirilmektedir. Bu durum âyetlerin farklı bir şekilde anlaşılmasına neden olmuştur. Öyleyse bu âyetler arası müşkil durum nasıl giderilmelidir?

Cehennemin veya azabının ebediliği, İslâm'ın ilk devirlerinden bu yana âlimler arasında ihtilâflı olan bir konudur. Ancak Cehm b. Safvan dışında, cennetin ebediliği meselesinde âlimler arasında bir ittifakın bulunduğunu söylemek mümkündür. Cehm b. Safvan'ın bu görüşü âlimler arasında ilgi

62 Bk. Bakara 2/81, 217, 257, 275; Âl-i İmrân 3/116; A'râf 7/36; Tevbe 9/68; Yûnus 10/27; Ra'd 13/5; Mü'minûn 23/103; Zuhruf 43/74; Mücâdele 58/17; Cin 72/23.

görmemiş, bunun Allah’ın kudret, rahmet ve ilim sıfatlarını sınırlandırdığı ve ebediyet kavramını da yok ettiği söylenmiştir.⁶³

Cehennem azabının ebedi olmadığını söyleyenler, “Gökler ve yer durdukça” âyetini delil olarak gösterirler. Bilindiği gibi gökler ve yer sonludur, dolayısıyla cehennem azabının da sonlu olması gerekir. Zira azabın süresi onların devamlılığı ile sınırlı tutulmuştur. Diğer delilleri ise “Rabbinin dilediği müddet müstesna” buyruğudur. Onlara göre burada yapılan istisna, cehennemliklerin cezalarının süresinden yapılan bir müstesnadır. Bu da azabın istisna edilen vakit geldiğinde son bulacağını gösterir. Ayrıca “Onlar devirler boyunca cehennemin içinde kalacaklar” âyeti azabın belli sayıda devirler boyunca olacağını bildirmektedir.⁶⁴

Kurtubî, cennet ve cehennemin ebedi olduğu görüşündedir. Dahhak ve bazı âlimlere göre âyette bildirilen “gökler ve yer durdukça” dan kasıt cennet ve cehennemin yer ve gökleridir. Bazı âlimler ise bundan dünyadaki yer ve göklerin kastedildiğini söylemiştir. Zira Araplar, bir konuda ebediliği ifade etmek için “gökler ve yer durduğu sürece, gece ve gündüz devam ettiği müddetçe” gibi ifadeler kullanmışlardır. İşte Allah (cc) da onların günlük hayatta kullandıkları bu ifadeleri kastederek bu anlamda yani ebedilik anlamında “gökler ve yer durdukça” buyurmuştur. Yoksa âyetlerde ifade edildiği gibi dünyadaki yer ve gökler kıyametle birlikte yok olacaktır.⁶⁵

Râzî’ye göre âyette bildirilen gök ve yer ile âhiretin gökleri ve yeri kastedilmiştir. Âhirette gök ve yerin olduğunun delili ise şu âyetlerdir; “O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere tebdil olunacaktır” (İbrahim 14/48). “Bizi, cennetten neresini dilersek, konmak üzere bu yere miras yapan Allah’a hamdolsun” (Zümer 39/74). Ayrıca mantıken bakıldığında cennette yaşam sürecek olanlar kendilerini taşıyan bir arza ve onun üzerinde bulunan bir semaya muhtaçtır. İşte onların muhtaç olduğu bu şey de tıpkı dünyada olduğu gibi cennette de bulunan cennetin göğü ve yeridir. Râzî’ye göre bu konuda söylenebilecek en son şey şudur. Âhirette gökler ve yerin bulunduğu âyetlerle sabit olduğu için bunu kabul etmek vaciptir. Âhiret ehlinin semalarının ve arzının devamlı olduğu nakille sabit olunca ve nakil

63 Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 385-386.

64 Râzî, *Mefâtihu’l-Çayb*, 18: 400.

65 Kurtubî, *el-Câmi*, 9: 99.

de kâfirin cezasının devamlı olduğuna delalet edince, asıldaki hükmün sübutuna delâlet etmiş olan delil, aynıyle fer'de de bulunmuş olur.⁶⁶

Kurtubî, İbn Abbas'tan gelen bir rivâyeti ele alarak görüşünü kuvvetlendirmeye çalışır. Buna göre yaratılan her şeyin aslı Arşın nurundandır. Gökler ve yer sonunda bu nura geri döneceklerinden dolayı Arşın nurunda ebedi ve sürekli olurlar. Cehennemliklerin orada ölmeyeceklerini ve oradan çıkarılmayacaklarını söyleyen İbn Mesud, âyetteki “*Ancak Rabbinin dilemesi başka*” buyruğunu da Allah'ın emriyle ateşin cehennemlikleri yakıp yok etmesi ve yine Allah'ın emriyle onların tekrar yaratılıp aynı şeye uğramaları olarak yorumlar. Kurtubî de bu görüşe katılır ve bu durumun kâfirler için gerçekleşeceğini söyler. Âyette geçen istisna edatının “haricinde, dışında” anlamında olduğunu söyleyenler de vardır. Buna göre Allah'ın arzu ettiği ebedilik haricinde gökler ve yer durdukça da onların orada kalmaları devam edecektir ki bu süresiz anlamındadır. Âlimlerin bir kısmına göre “Ancak Rabbinin dilemesi başka” ifadesindeki istisnadan kasıt insanların kabirlerinde kaldıkları süre ile hesaba çekilecekleri süredir. Bazılarınca da âyetteki istisna, nimette veya azapta fazlalıktır ki buna göre cennettekilere ve cehennemliklere fazlalık olarak gökler ve yer durdukça nimette (cennette) veya azapta (cehennemde) fazlalık vardır bu da orada ebedi olarak kalmaktır. Bu ise aklın ve kalbin süresini belirlemekten aciz kalacakları bir süredir.⁶⁷

Kurtubî, istisna edatından sonra gelen “şey” kelimesinin “kimseler” anlamında olduğunu söyler. Buna göre cehennem ebedidir ancak Allah'ın dilediği kimseler bunun dışındadır. Bunlar cezalarını çektikten veya şefaate uğradıktan sonra oradan çıkarılırlar. İşte bu kimseler için cehennem ebedi değil, kâfirler için ise ebedidir.⁶⁸

Âyette geçen “(Azgınlr) orada çağlar boyu kalırlar..” buyruğuna göre cehennemlikler orada devirler devam ettiği müddetçe kalacaklardır. Bu devirlerin ise sonu gelmeyecek, biri bitince diğeri başlayacaktır. “Ahkâb” kelimesinin tekili olan “hukub” Araplar arasında en uzun süreyi ifade eden bir kelime olduğu için Allah (cc), bu kelimeyi kullanmış ve onların tasavvurlarında dehşet verici bir süre oluşturulmuştur. Bu kelimenin önünde onu sınırlayıcı beş, on ahkâb gibi bir sınırlama gelmediğinden dolayı bu sürenin ebedi olduğu ortaya çıkmaktadır. “Ahkâb”, Ebû Hureyre'ye göre

66 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 18: 401.

67 Kurtubî, *el-Câmi*, 9: 99-101.

68 Kurtubî, *el-Câmi*, 9: 102.

âhiret yılıyla seksen yıl, İbn Ömer’e göre kırk yıl, es-Süddî’ye göre yetmiş yıl ve Ebû Ümâme’nin Hz. Peygamberden bildirdiğine göre ise her bir hukub otuz bin yıldır. El-Hasen ise bu devirlerin her birinin ne kadar bir zamanı kapsayacağını kesin olarak bilinemeyeceğini söyler. Kurtubî de el-Hasen gibi düşünmekte ve bu hukub’un kapsayacağı sürenin ancak Allah (cc) tarafından bilinebileceğini söyler. Ancak bir gerçek vardır ki bir hukub bitince diğeri başlayacak ve bu ebedi olarak devam edecektir.⁶⁹

Konuyu Arap dilinin kullanım üslubu olan Arap nesri ile temellendiren imamî Şerif el-Murtazâ (ö. 436/1044)’ya göre ebediyetin Allah’ın meşietine bağlanmış olması devamlılığı, kalıcılığı ve ondan çıkışın imkânsızlığını te’kid etmek itibariyledir. Çünkü Allah, hükmettiği üzere onların orada sadece daimi kalmalarını dilemektedir. Şâyet Araplar bir işi, gerçekleşmesi imkânsız olan bir şarta bağlamışlarsa, o işin imkânsızlığını dile getirmektedir. Mesela, “والله لا هجرنا الا ان يشيب الغراب و يبيض القار” “Allah’a yemin olsun ki! Karga ağarmadığı ve katran beyazlamadığı sürece senden uzak kalacağım.” Yani bunun manası ebediyen senden uzak kalacağım şeklindedir. Dolayısıyla âyetlerden kast edilen anlam, onların cennet ve cehennemde ebediyen kalacaklarıdır.⁷⁰

Cennet ve cehennemin ebedi olmadığı geçmişte ve günümüzde bazı ilim ehline ileri sürülmüştür. Bayraktar Bayraklı da günümüzde bu görüşü kabul edenlerdendir. O, “O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere tebdil olunacaktır” (İbrahim 14/48). Âyetine dayanarak âhirette göklerin ve yerin olduğunu kabul eder. Ancak bunlar “Onlar, gökler ve yerler durdukça orada ebedi olarak kalacaklardır. Ancak Rabbinin dilemesi başka” buyruğunca zamanı gelince yok olacaklardır. Ayrıca “O, ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtn’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir” (Hadîd 57/3). Âyetinde geçen “sondur” kelimesinden kasıt cennet ve cehennemdir. Zira Allah’ın son olması düşünülemez. Bayraktara göre Nebe Suresi 23. âyetinde geçen “ahkâb” kelimesi sonsuzluğu değil, sonu ifade etmektedir. Yine Bayraktar’a göre “Bir kötülüğün karşılığı, onun gibi bir kötülüktür (ona denk bir cezadır)” (Şûrâ 42/40). Âyetinin ifade ettiği anlam Allah’ın günaha denk ceza vermesidir. Bu nedenle günahattan fazla ceza vermek zulümdür. İnsanın dünyada işlediği günahlar ölümle son bulmakta ve sınırlı olmaktadır. Bundan dolayı Allah (cc), sınırlı olan günahlara sınırsız bir ceza vermez.⁷¹

69 Kurtubî, *el-Câmi*, 19: 178-179.

70 Mehmet Zülfî Cennet, *Şii’l Usûli Geleneğinin Kur’ân Yorumu (Şerif Murtaza Örneği)* (Ank - ra: Fecr Yayınevi, 2016), 339.

71 Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*, (b.y.: Bayraklı Yay., ts.), 9: 308-316.

Kurtubî, cennet ve cehennemin ebedi olduğu görüşünü birtakım delilleri sürerek izah etmeye çalışmıştır. Bunların ebedi olmadığını söyleyenler de âyetleri delil göstermişler ve kendi görüşleri doğrultusunda yorumlamışlardır. Cennet ve cehennemin ebedi olduğu bazı hadislerde de bildirilmiştir. Ebû Hureyre'den gelen bir rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bir münadi cennetliklere şöyle seslenecektir: Muhakkak ki sizler ebediyen hasta olmayacak sürekli sağlıklı olacaksınız. Burada ebedi olarak yaşayacak ve hiç ölmeyeceksiniz. Ebediyen genç kalacak, asla ihtiyarlamayacaksınız. Ebediyen sizlere zarar gelmeyecek, sürekli nimet içinde olacaksınız."⁷² Başka bir hadiste de şöyle buyrulmaktadır: " Kıyamet günü ölüm boz bir koç şeklinde cennet ve cehennem arasına getirilir. Sonra cennetliklere ve cehennemliklere seslenilir. Onlar da o yöne bakarlar. Cehennemlikler ferahlığın geldiğini zanneder. Daha sonra da koç şeklinde getirilen ölüm boğazlanır ve bundan böyle ebedilik var asla ölmeyeceksiniz"⁷³ denir. Bu hadisler bizlere cennetliklerin ve cehennemliklerin sonsuz olarak orada kalacaklarını göstermektedir. Cennet ve cehennem ebedi olsun veya olmasın bize düşen görev cennete götürecek amellere sarılmak, cehenneme sürükleyecek davranışlardan da uzak durmaktır.

2.3. Herkes Cehenneme Uğrayacak mı?

Allah (cc), insanların âhiretteki durumlarını anlatırken şöyle buyurur: "İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra biz kötülükten sakınanları (cehennemden) esirgeriz; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız." (Meryem 19/71-72).

انَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِّنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنفُسُهُمْ خَالِدُونَ "Daha önce bizden en güzel sonucun vaadini almış olanlara gelince, işte onlar cehennemden uzak tutulurlar. Onlar cehennemin uğultusunu işitmezler, canlarının istediği nimetler içinde ebedî olarak kalırlar." (Enbiyâ 21/101-102).

وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمُونَ "Kim (ilâhî huzura) iyilikle gelirse ona daha iyisi verilir; o gün onlar Kıyamet dehşetinden de etkilenmezler." (Neml 27/89).

Bir âyette bütün insanların cehenneme uğrayacakları bildirilirken başka bir âyette ise cennetliklerin cehennemin hıştırtısını bile duymayıp o günün

72 Müslim, "Cennet", 22; Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî,, *es-Sünen*, (b.y.: Dâru'l-Muğni, 2000), "Rikak", 103.

73 Buhârî, "Rikak", 50; Dârimî, "Rikak", 90.

orkusundan uzak tutulacakları anlatılmaktadır. O halde âyetler arası var görülen bu işkâl nasıl giderilmelidir?

Allah (cc), cehenneme herkesin uğrayacağını yemin ederek bildirmiştir. Zira âyette geçen “وَإِنْ مِنْكُمْ” ifadesindeki “vav” harfi yemin bildirmek için kullanılmıştır.⁷⁴ İslâm âlimlerine göre Hz. Peygamberin şu hadisi âyeti açıklamaktadır: “Yemin gereği istisna olmak üzere Müslüman olup üç çocuğu ölen bir kimseye ateş dokunmayacaktır.”⁷⁵

İslâm âlimleri cehenneme uğramanın ne şekilde olacağı hususunda farklı görüşler beyan etmişlerdir. İbn Abbas, Halid b. Ma’dan, İbn Cüreyc ve Câbir b. Abdullah gibi sahabeler, Hz. Peygamberin; “Cehenneme uğramak girmek anlamındadır. Zira oraya iyi insanlarda kötü insanlarda girecektir. Cehennem, Hz. İbrahim’e serin olduğu gibi Mü’minlere de serin olacaktır. Daha sonra ise Allah (cc), takva sahibi olanları oradan kurtaracak, zalimleri ise dizüstü çökmüş vaziyette orada bırakacaktır” hadisine istinaden uğramanın girmek anlamında olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda “işte onlar cehennemden uzak tutulurlar” buyruğuyla onlara ateşin dokunmayacağı ve orada azap edilmeyeceği bildirilmektedir. Zira cehenneme giren bir kimseyi ateş yakmaz, azap görmez ve herhangi bir sıkıntı da çekmezse o kişi cehennemden etkilerinden uzaklaştırılmıştır. Ayrıca “عَمَّ” kelimesinin ötreli bir şekilde gelmesi de oraya girildikten sonra kurtuluşun olduğuna bir delildir.⁷⁶

Abdullah b. Mesud’dan gelen rivâyete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur; “Bütün insanlar ateşe uğrayacak ve daha sonra amellerine göre oradan çıkacaklardır. Bazıları şimşek gibi bir anda, sonrakiler rüzgâr gibi, sonrakiler atın koşması gibi, sonrakiler devesine binen gibi, sonrakiler insanın koşması gibi, sonrakiler de hızlıca yürüyen kişi gibi oradan ayrılacaklardır.”⁷⁷

İbn Abbas ile haricilerden Nâfi b. Ezrak arasında şöyle bir konuşmanın geçtiği rivâyet edilir. İbn Abbas; “sen ve ben mutlaka oraya uğrayacağız. Allah (cc), beni oradan kurtaracaktır, seni ise yalanladığından dolayı kurtaracağını zannetmiyorum” demiştir.⁷⁸

74 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 135.

75 Buhârî, “Cenâiz”, 6; “Eymân”, 9; Müslim, “Birr”, 150; Tirmizî, “Cenâiz”, 64.

76 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 136-137.

77 Dârimî, “Rikak”, 89; Tirmizî, “Tefsir”, 20; Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 136.

78 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 136.

es-Süddî ve el-Hasen'e göre uğramaktan kasıt köprü'nün üzerinden geçmektir. Bu durum kişinin "ben Basra'ya uğradım, ancak oraya girmedim" demesi gibidir.⁷⁹ Onlar bu konuda şu hadisi delil gösterirler; "Köprü getirilerek cehennemın ortasına konur. Sahabe Hz. Peygambere köprü nedir? deyince, Peygamberimiz: "O ayakların kayacağı kaygan bir yerdir. Onun üzerinde eğri demirden çengeller, dikenler, sert ve keskin şeyler vardır. Bunların uçları Necid'de bulunan Sa'dan dikenleri gibi kıvrık ve eğridir. Bazı mü'minler onun üzerinden göz açıp kapayıncaya kadar bir anda, bazıları şimşek gibi, bazıları rüzgâr gibi, bazıları iyi cins at ve develer gibi süratle geçeceklerdir. Kimileri bu geçişten sapasağlam kurtulur, kimi perişan bir şekilde salınır, kimi de cehennem ateşine düşer. En sonuncuları ise sürüklenerek geçer ve kurtulur."⁸⁰

Zeccac gibi bazı âlimler de uğramaktan kastın yüksekten bakmak, yakınına gelmek olduğunu söylemiştir. Buna delilleri ise "Musa, Medyen suyuna varınca" (Kasas 28/23), âyetinde geçen "وَرَدَّ" kelimesidir. Zira bununla anlatılmak istenen suyun içine girmek değil oraya yaklaşmaktır. Âyette geçen "işte onlar cehennemden uzak tutulurlar" ifadesi de girmeyi veya uğramayı değil cehenneme yaklaşmayı ifade eder. Nitekim insanlar cehenneme yakın bir yerde hesaba çekilecekler ve hesap verirken cehennemi göreceklerdir. Bundan sonra ise Allah (cc), cennetliklerin, cehennemden uzaklaştırılarak cennete, cehennemliklerin ise ait oldukları ateşe götürülmelemlerini emredecektir.⁸¹ Hz. Hafsa'dan gelen şu rivâyete göre de takva sahipleri cehenneme girmeyecektir.⁸² Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bedir ve Hudeybiye'ye katılan kimseler ateşe girmeyecektir" ben de Ey Allah'ın Peygamberi Kur'ân'da "İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur" buyrulmuyor mu? deyince, âyetin devamını okudu "Sonra biz kötülükten sakınanları (cehennemden) esirgeriz; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız"

Mücâhid'e göre de Vürud'dan kasıt dünya hayatında mü'mine uğrayan ateş yani humma hastalığıdır.⁸³ Nitekim Hz. Peygamber bununla ilgili şöyle buyurmuştur: "Humma gibi yüksek ateşli hastalıklar benim ateşimdir.

79 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 136-137.

80 Buhârî, "Tevhid", 24; Müslim, "İman", 81.

81 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 138.

82 Müslim, "Fedailu's-Sahabe", 163; İbn Mâce, "Zühd", 33.

83 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 138.

Mü’min kullarıma onu dünyada veririm böylece bu onun âhiretteki ateşten bir payı olur.”⁸⁴ Tirmizî’de “günahlarından arındırmak için ona bu hastalığı vermişimdir.” ibaresi de geçmektedir.⁸⁵

Bazı âlimlere göre de vürud’dan kasıt kabirden bakmaktır. Cehenne- me gidecekler oraya girer, girmeyecek olanlar da oradan uzaklaştırılır ve kurtarılır.⁸⁶ Bu görüşü savunanlar İbn Ömer’den gelen şu hadisi delil olarak gösterirler: “Ölen bir kimseye sabah akşam gideceği yer kendisine gösterilir ve işte kıyamet gününde senin gideceğin yer burasıdır” denir.”⁸⁷

İkrime, Velid b. Şube ve Abdullah b. es-Sâibe gibi âlimler “*İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur*” âyetinden kastın kâfirler olduklarını söyler. Yani oraya herkes değil kâfirler arasından girmeyecek hiç kimse yoktur buyrulmaktadır. Buna göre aranızda ifadesiyle kastedilen grup kâfirlerdir.⁸⁸ İbn Abbas, “*وَأَنْ مِنْكُمْ*” ifadesini “*وان منهم*” şeklinde okumuştur. Bu kıraati delil gösterenler girmenin mü’minler için değil kâfirler için olacağını söylemiştir. Zira “*وان منهم*” ifadesi Meryem Suresi 68-70. âyetler arasında anlatılan kâfirlerle gitmektedir.⁸⁹ Zemahşerî’ye göre mü’minler cehenneme girmeyecektir. Çünkü “*Sonra biz kötülükten sakınanları (cehennemden) esirgeriz; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız.*” Âyetiyle kastedilen mü’minlerin cehenneme girdikten sonra çıkmaları değil, cehennemliklerin cehenneme girmelerinden sonra mü’minlerin cennete sevk edilmeleridir.⁹⁰

Kurtubî’nin de içinde bulunduğu âlimlerin çoğunluğuna göre herkes ce- henneme uğrayacak yani girecektir. Çünkü âyetin zahiri ve Hz. Peygamberin “*Şüphesiz ki herkes ateşe girecek ve ateş onlara degecektir*” hadisi bunun bu şekilde gerçekleşeceğini göstermektedir. Fakat cehennem ateşi mü’minlere serinlik olacak ve onları etkilemeyecektir. Nitekim Halid b. Ma’dan’ın de- diğine göre; “*cennetlikler cennete girerken, Rabbimiz herkesin cehenneme uğrayacağını buyurmamış mıydı?*” diyecekler, o zaman kendilerine siz ora-

84 İbn Mâce, “Tıb”, 18.

85 Tirmizî, “Tıb”, 35.

86 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 138.

87 Buhârî, “Rikak”, 42; Müslim, “Cennet”, 66; Nesâî, “Cenâiz”, 116; İbn Mâce, “Zühd”, 32; Muva- ta’, “Cenâiz”, 47.

88 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 138.

89 Abdullah İbn Ahmed Neseî, *Medâriku’t-tenzil ve Hakâiku’t-te’vîl*, (Beyrut: Daru’l-Kalemü’t- Tayyib, 1998), 2: 347-348.

90 Ebu’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi’t-Tenzil*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabi, 1986), 3: 36.

ya girdiniz ancak orayı küle çevirdiniz denilecektir.⁹¹ Neseî de cumhurla aynı görüşte olup mü'minlerin cehenneme gireceğini söyler. Zira Allah (cc), "onları orada bırakırız" dedi. "onları oraya sokarız" demedi. Aynı zamanda Neseî, büyük günahlara düşen ve bu sebeple cehenneme giren mü'minlerin cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkarılacaklarını da söyler.⁹²

en-Nekkâş, bazı âlimlerin, "İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür" âyetinin, "Daha önce bizden en güzel sonucun vaadini almış olanlara gelince, işte onlar cehennemden uzak tutulurlar. Onlar cehennemden uğultusunu işitmezler" âyetiyle nesh edildiğini söylediklerini nakletmiştir. Ancak bu görüş Kurtubî ve birçok âlim tarafından zayıf kabul edilmiş ve itibar görmemiştir.⁹³

İzzet Derveze, Meryem Suresi 71-72. âyetlerini tefsir ederken bunula ilgili yapılan yorumları aktarır. Derveze'ye göre âhret hayatının anlatıldığı âyetler gaybı meseleler olup üzerinde fazlaca yorumlar yapılmamalı ve anlatılanlarla yetinilmelidir. Bu âyetlerin nüzul sebebi bildirilmemiştir. Ancak âyetlerin kâfirleri uyarmak, mü'minleri rahatlatmak için indirildiği açıkça görülür. Âyetler bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde kâfirlerin durumlarını ve konumlarını anlattığı görülecektir. Yani Derveze'ye göre de mü'minler cehenneme girmeyecektir.⁹⁴

Mü'min dahi olsa bütün insanların cehenneme gireceği Meryem Suresi 71 ve 72. âyetlerinde bildirilmektedir. Ancak bu âyetlerin mü'minlerin cehenneme girmeyeceğini anlatan âyetlerle zahiren çeliştiği âlimlerin çoğunluğunca kabul edilmiş ve bu müşkil farklı şekillerde giderilmeye çalışılmıştır. Çelişki olmadığını söyleyen âlimler bu âyetlerle kastedilenin kâfirler olduğunun söylemişler ve bununla ilgili delillerini ileri sürmüşlerdir. Ancak bu âyetlerden kastın mü'minlerin de içinde olduğu bütün insanlar olduğunu söyleyenler âyetleri uzlaştırmak için "vürud" kelimesine farklı anlamlar yüklemişlerdir. Kurtubî, bu kelimeyi "cehenneme girmek" olarak yorumlamıştır. Zira ona göre âyetin zahiri ve hadisler bunu göstermektedir. Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki mü'minlerin cehenneme girmeyeceğini söyleyenlerle gireceğini söyleyenlerin ortak noktası onların her iki durumda da zarar görmemeleridir.

91 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 139.

92 Neseî, *Medâriku't-Tenzil*, 2: 347-348.

93 Kurtubî, *el-Câmi*, 11: 141.

94 Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabi, 1963), 3: 171-175.

Zira mü’minlerin gireceğini söyleyenler cehennem onlara hiçbir şekilde zarar vermeyeceğini de söylemektedirler.

2.4. Herkes Âhirette Sorgulanacak mı?

Kur’ân’ın birçok yerinde kesin ifadeler kullanılarak insanların ve cinlerin yaptıklarından dolayı hesaba çekilecekleri anlatılmaktadır;

فَلَنَسْتَأْتِنَ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْتَلْنَ الْمُرْسَلِينَ “Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de, gönderilen peygamberleri de mutlaka sorgulayacağız” (A’râf 7/6).

فَوَرَبِّكَ لَنَسْتَلُنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ “Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!” (Hicr 15/92-93).

أَحْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَأَهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ وَقَفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْرُُونُونَ “Allah meleklerle şöyle emreder: “Zulmedenleri, eşlerini ve Allah’ı bırakıp da tapmakta olduklarını toplayın, onları cehennem yoluna koyun ve onları tutuklayın. Çünkü onlar sorguya çekileceklerdir.” (Sâffât 37/22-24).

Bazı âyetlerde de insanların ve cinlerin günahlarından sorulmayacağı bildirilmektedir;

وَلَا يُسْأَلُ عَنْ ذُنُوبِهِ الْمُجْرِمُونَ “Mücrimlerden ne günah işledikleri sorulmaz!” (Kasas 28/78).⁹⁵

فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌ “İşte o gün insana da cine de günah hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey apaçık ortadadır)” (Rahmân 55/39).

İnsanların ve cinlerin yaptıklarından dolayı hesaba çekileceği anlatılırken diğer yandan hesaba çekilmeyecekleri âyetlerde bildirilmektedir. Bu durum ise çelişki izlenimi meydana getirmektedir. Âyetler arası bu müşkil nasıl giderilmelidir?

Kurtubî, âhiretin farklı konaklama ve uğrama mekânlarının olduğunu bunların bazısında hesap için sorgulanacaklarını, bazılarında ise soru dahi sorulmayacağını söylemektedir. Günahkârlar azarlama, kınama ve yanlışlarının ortaya çıkması için sorgulanacaktır.⁹⁶ Peygamberlere ise kavimlerine yaptıkları tebliğ, kavimlerinin cevaplarının ne olduğu, ahitlerine bağlı kalıp kalmadıkları gibi hususlardan sorulacaktır.⁹⁷ Kurtubî’ye göre Araf Suresinin 6. âyeti peygamber gönderilenlerin ve kâfirlerin sorguya çekileceklerine kesin delildir.

95 Bk. Bakara 2/174.

96 Kurtubî, *el-Câmi*, 7: 164.

97 Kurtubî, *el-Câmi*, 14: 128.

Bazıları da günahkârların sorgulanmayacakları durumun her şeyin kesinleşmesinden ve azap görmek için yerlerine geçtikten sonraki bir durum olduğunu söyler.⁹⁸

Râzî'ye göre insanların yaptığı her şey amel defterlerinde açık bir şekilde kaydedilmiştir. Bundan dolayı onlara amelleri değil bunları niçin işledikleri sorulacaktır.⁹⁹ İbn Abbas'a göre de günahkârlar haber alma maksadıyla değil azarlama, kınama için sorgulanacaktır. Onlara, Kur'ân'a niçin uymadınız? Bunu niye böyle yaptınız? Şeklinde sorular sorulacaktır. İkrime de âhiretin birbirinden farklı yerlerinin olacağını kimi yerlerde soru sorulup sorgulama yapılacağını kimi yerde ise soru sorulmayacağını söylemektedir.¹⁰⁰

Günahkârlar önce sorgulanacak sonra da cehenneme sevk edileceklerdir diyenler olduğu gibi önce cehenneme sürükleneceği daha sonra da durdurulup sorguya çekilmek üzere geri döndürülecekleri bildirilmektedir. Nitekim âyette¹⁰¹ onların durdurulup sorguya çekilecekleri açıkça anlatılmıştır.¹⁰² Ebû Müslim'e göre ise soru sorma bazen muhasebe için bazen azarlama için kimi zamanda tarziye (özür, af dileme) için olacaktır. Âyetteki "sorulmaz" ifadesiyle kastedilen tarziye için yani onlara özür ve af dilemelerine yönelik soru sorulmayacaktır.¹⁰³

Mücahit, günahkârlar ve suçlular simalarından tanıdıkları için Meleklerin onlara soru sormayacağını söyler. Zira onlar yüzleri siyah gözleri mavi bir şekilde haşredileceklerdir. Katâde de günahkârların, günahlarının çokluğu ve açıkça ortada olması dolayısıyla onların hesaba çekilmeden cehenneme atılacağını söyler. Başka bir görüşe göre ise Allah, günahları nedeniyle geçmişte helak edilen toplumlara günahlarını sormayacaktır.¹⁰⁴

Kurtubî ve diğer müfessirlerin beyan ettikleri görüşlerden her birinin âyete uygun yorumlar olduğu görülür. Kurtubî'ye göre, âhirette sorgulamanın yapılacağı yerler olduğu gibi yapılmayacağı yerlerde olacaktır. Zira âhiretin birçok konaklama ve uğrama yerleri vardır. Cehennemliklerin sorgulamaları ise azarlama ve kınama için olacaktır. Âyetlere Kurtubî'nin yorumuyla ba-

98 Kurtubî, *el-Câmi*, 7: 164.

99 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 14: 201.

100 Kurtubî, *el-Câmi*, 10: 61.

101 Sâffât 37/22-24.

102 Kurtubî, *el-Câmi*, 15: 73-74.

103 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 25: 16.

104 Kurtubî, *el-Câmi*, 13: 316.

kıldığında herhangi bir çelişkinin olmadığı görülecektir. Ancak Râzî’nin belirttiği görüş yani günahlarının neler olduğu değil de niçin işlediklerinin sorulması daha uygun bir yorum gibi gelmektedir.

2.5. Mahşerde İnsanların Birbirlerine Soru Sorup Sormayacağı

Âhiret ile ilgili olayların anlatıldığı bazı âyetlerde insanların birbirlerine sorular soracakları anlatılmıştır.

“(Cennetlikler) birbirlerine dönüp sorarlar:”
(Tûr 52/25).¹⁰⁵

“وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبَسُوا إِلَّا سَاعَةً مِّنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ”
“Onları yeniden diriltip hepsini bir araya toplayacağı gün, sanki gündüzün bir saatinden başka kalmamışlar (yeni ayrılmışlar) gibi, aralarında tanışırlar..” (Yûnus 10/45).

Bazı âyetlerde ise insanların âhirette birbirlerine soru soramayacakları bildirilmiştir.

“فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ”
“Sûra üflendiğinde artık ne araları - daki akrabalık bağları işe yarayacak ne de birbirlerine soru sorabilecekler!”
(Mü’minûn 23/101).

“وَلَا يَسْأَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا”
“Dost dostunun halini sormaz olur.” (Me’âric 70/10).

Âyetler arasındaki bu iki farklı anlatım biçimi işkâl meydana getirmektedir. Çünkü bir âyette kimse kimsenin halini sormaz derken diğer âyette birbirlerine sorarlar denmektedir. Bu durumda âyetler arası çelişki nasıl giderilmelidir?

İbn Abbas’a göre âyette anlatılmak istenen mana, dünyada olduğu gibi insanlar birbirlerine hangi soydansın? Hangi kabiledensin? gibi soruları âhirette sormayacaklardır. Ayrıca birbirleriyle tanışmayacaklar ve soylarıyla övünmeyeceklerdir. Çünkü her insan o günün dehşetinden korkmuş ve şaşkınlık içinde olacaktır.¹⁰⁶

İbn Abbas’a âyetler arasında bir çelişki olup olmadığı sorulduğunda o, insanların birbirlerine soru soramayacakları zamanın yeryüzünde hiçbir canlının kalmayacağı sura ilk üfleme anında olacağını söylemiştir. Cennete girdiklerinde ise sorular sormaya başlayacaklardır.¹⁰⁷ Nitekim âyette bu durum açıkça belirtilmiştir; “(Cennet sohbetinde) birbirine dönüp karşılıklı

105 Bk. Sâffât 37/50.

106 Kurtubî, *el-Câmi*, 12: 151.

107 Kurtubî, *el-Câmi*, 12: 151.

sorular sorarlar” (Sâffât 37/50). Cennette bulunanlar birbirlerine bu mevkiye nasıl çıktıklarını soracak ve her biri soru sorana biz dünyada Allah’ın azabından korkar ve çekinirdik. Allah (cc), bizim günahlarımızı bağışlayıp cenneti, hidâyeti ve imanı verdi cehennem azabından da korudu gibi sözler söyleyeceklerdir.¹⁰⁸

Katâde, “O gün her kişinin işi başından aşkındır” (Abese 80/37). Âyetine istinaden her insanın kendi durumuyla meşgul olacağından dolayı dost dostun halini sormaz olacak. Âyeti¹⁰⁹ “sormayacaklar” şeklinde okuyanlar olduğu gibi “sorulmayacak” şeklinde okuyanlar da vardır. O zaman mana, “hiç kimseye dostu ve akrabası hakkında soru sorulmayacaktır” şeklinde olur. Çünkü o gün kişiye kendi ameli sorulacaktır.¹¹⁰ Râzî’ye göre de âyetler arasında bir çelişki yoktur. Çünkü âhiret günleri dünya günleriyle karşılaştırılmayacak kadar uzundur ve bu zaman diliminde insanlar birçok haller içine gireceklerdir. Bu hallerin bazısında birbirlerini soracaklar bazısında ise kendi hallerine düşüp birbirlerini soramayacaklardır.¹¹¹

Kelbî, insanların kabirlerinden kalktıklarında kısa süreliğine de olsa birbirlerini tanıyacaklarını ve beni sen azdırdın, sen saptırdın gibi sözlerle kınayacaklar ve birbirlerine karşı yumuşak söz söylemeyeceklerdir. Ancak daha sonra kıyametin dehşet dolu anlarını gördüklerinde susacaklar ve birbirlerine soru sormayı bırakacaklardır. Âyetler arasında bir çelişki yoktur. Zira insanlar birbirlerine soru sormayacaklar derken şefkat ve merhamet dolu sorular sormayacakları kastedilmiştir. Çünkü onlar orada birbirlerine azarlayıcı ve kınayıcı sorular soracaklardır.¹¹²

Müfessirlerimizin görüşlerinden anlaşılan odur ki âhirette insanlar birbirleriyle konuşacak ve birbirlerine sorular soracaklardır. Âhirette uzun bir zaman ve birçok konaklama ve uğrama mekânları olduğu için bunların bir kısmında birbirlerine sorular sormaları bazılarında ise sormamaları gâyet doğal bir şeydir. Âyetlerde de anlatılmak istenenin bu olduğu müfessirlerimizin çoğunluğu tarafından bildirilmiştir. Konuya böyle bakıldığında âyetler arasında bir çelişkinin olmadığı açıkça görülmüş olur.

108 Kurtubî, *el-Câmi*, 17: 70.

109 Me’âric 70/10.

110 Kurtubî, *el-Câmi*, 18: 285.

111 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 23: 295.

112 Kurtubî, *el-Câmi*, 8: 347-348.

2.6. Âhirette Suçluların Konuşup Konuşmayacağı

Allah (cc), bazı âyetlerde kıyamet ve mahşer gününde suçluların konuşmalarına ve mazeret göstermelerine izin verilmeyeceğini bildirmektedir.

“Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar kendilerine izin de verilmez ki mazeret bildirsinler.” (Mürselât 77/35-36).

Başka âyetlerde ise mahşerde suçluların konuşup mazeret bildirecekleri anlatılmaktadır;

“Sonra onların mazeretleri “Rabbimiz Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık” demekten başka bir şey olmadı” (En’âm 6/23).

“Biri diğerine yönelir, karşılıklı birbirini sorumlu tutup suçlarlar” (Sâffât 37/27).

“Sonra da kıyamet gününde rabbinizin huzurunda davalasacaksınız” (Zümer 39/31).

“Derilerine, «Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?» diye sorarlar. «Her şeyi konuşuran Allah bizi de konuştu» derler. İlk önce sizi O yarattı, şimdi de yine O’na dönüyorsunuz” (Fussilet 41/21).

İlk bakışta âyetler arasında sanki bir zıtlık olduğu gözükmemektedir. Çünkü bir yandan suçluların konuşamayacağı bildirilirken diğer yandan onların konuşacakları anlatılmaktadır. Âyetler arasında var zannedilen bu çelişki nasıl giderilmelidir?

Müfessir İbn Abbas, “Rabbinin katındaki bir gün sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir” (Hac 22/47). Âyetine dayanarak âhirette bu miktardaki her bir günün farklı durumlarının olacağını söyler. Kurtubî, kıyamet gününün birbirinden farklı konaklama, uğrama yerleri ve zamanlarının olduğunu söyler. Âyette belirtilen ise onların konuşmalarına, mazeret ileri sürüp kurtulmalarına izin verilmeyecek bir durum ve zamandır.¹¹³ Allah (cc), kıyamet gününün halleri ile ilgili farklı haberler vermektedir. İşte bu haberlerden biri de kâfirlerin konuşmalarına izin verilmeyeceği bir halin olduğudur. Çünkü o gün onların bir söz söylemeye güçleri olmayacak ve onlara mazeretlerini bildirir bir özür dilemeleri için izin verilmeyecektir. Zira onların aleyhlerine olan deliller önlerine serilmiş ve onlar için artık hüküm verilmiştir.¹¹⁴

¹¹³ Kurtubî, *el-Câmi*, 19: 166.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’ân*, 8: 305.

Amr b. el-As'dan gelen bir rivâyet Kurtubî'nin görüşünü destekler mahiyettedir. Buna göre cehennemde şöyle bir olay gerçekleşecektir; "Cehennemdekiler, Mâlik'e seslenirler, kendilerine kırk yıl süreyle cevap verilmez. Sonra onlar Allah'a dua ederek şöyle derler: "Rabbimiz! Kötü yanımıza yenildik; biz bir sapkınlar topluluğu olduk. Rabbimiz! Bizi buradan çıkar; eğer bir daha eskiye dönersek, artık belli ki biz zalim insanlarız." Bundan sonra onlara dünyanın ömrünün iki katı bir zaman boyunca karşılık verilmeyecektir. Daha sonra Allah (cc), onlara; "Yıkılın karşımdan! Ve artık bana bir şey söylemeyin!" (Mü'minûn 23/106-108) buyuracaktır. Bundan sonra onlar tek bir söz dahi söyleyemeyeceklerdir. Orada onların sadece çektikleri ceza sebebiyle iniltileri duyulacaktır.¹¹⁵

Başka bir görüşe göre onlar konuşacaklar ancak bu konuşma mazeretlerini beyan edebilecek geçerli bir delil sunma şeklinde olmadığından kabul görmeyecektir. Zira fayda sağlamayan sözler konuşan bir kimse sanki hiç konuşmamıştır.¹¹⁶ Bu durum, manası olmayan, boş şeyler mırıldanan birisine "sen bir şey söylemedin ki!.." denmesi gibidir.¹¹⁷

Kâfirlerin konuşamaması durumu kendi lehlerine bir delil bulamadıklarından dolayı onlara mazeret beyan etme izninin vermediği bir anda gerçekleşecektir. Bunun kısa bir süreliğine de dilleri tutulduğundan dolayı konuşamayacaklarını söyleyen âlimler de vardır. Konuşamayacaklar ifadesi mutlak bir ifadedir. Bu da onların sonsuza kadar değil hesaba çekildiklerinde geçerli bir mazeret bulamadıklarından dolayı konuşamayacaklarını göstermektedir.¹¹⁸

Kâfirlerin konuşamayacaklarını bildiren âyetler muhakeme anını anlatmaktadır. Zira o gün onlar Allah'ın huzurunda hesap verme anında korkudan konuşamayacaklardır. Ancak onlar muhakeme neticesinde gidecekleri yerleri gördüklerinde dehşetten şaşkına dönüp yalvarıp yakararak konuşmaya başlayacaklardır. Cehennemlikler, ilk anda suçlarını inkâr edecekler ancak suçlarının kendilerine ispat edildiğini görünce dilleri tutulup konuşamayacaklardır.¹¹⁹ Çünkü o gün onların; "Allah düşmanlarının ateşe doğru sevk edilecekleri gün,

115 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü'rî,, *El-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2: 429, no: 3492; Kurtubî, *el-Câmi*, 12: 153; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 5: 434.

116 Kurtubî, *el-Câmi*, 19: 166.

117 Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 30: 777.

118 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 30: 777-778.

119 Ateş, *Çağdaş Tefsiri*, 10: 275.

öncekileriyle sonrakileriyle onların hepsi bir araya getirilir. Nihâyet oraya geldiklerinde vaktiyle yaptıklarından dolayı kulakları, gözleri ve derileri onların aleyhine şahitlik eder” (Fussilet 41/19-20).

Kâfirlere özür dilemeleri için izin verilmemesi ve bu durumda konuşmalarının sebebi dünyada iken Allah’ın emirlerine uymamaları ve âhiretteki azap ile uyarılmalarına rağmen bu azabı yalanlamalarındandır.¹²⁰

Ferrâ da bu konuda şunu söyler: Allah, bu ifadesiyle, “dillerinin tutulup o anda konuşamayacaklarını kastetmiştir. Bu durum onların kısa zaman için konuşamayacaklarını gösterir. Bu tıpkı, “Falanca geldiği gün sana geleceğim” denilmesi gibidir. Buradaki “gün” ile falancanın geldiği “an” kastedilmiştir. Yoksa günün bütünü kastedilmemiştir. Çünkü bu gelme işi, kısa bir süre içerisinde olur, günün tamamını kapsamaz. “Konuşamayacaklar” ifadesi, genel bir ifadedir. Bu onların hiçbir zaman konuşamayacaklarını göstermez. Suçluların bazı şeyleri bir zaman içinde konuşmamaları durumu “konuşamayacaklar” ifadesiyle dile getirilebilir. Buna göre “konuşamayacaklar” ifadesinin geçerli olabilmesi demek onların sorguya çekildikleri anda, mazeret ve sebepler ileri sürememeleridir. Zira “falanca şu anda konuşmuyor” dediğin gibi “falanca kesinlikle konuşmaz” da dersin. Bu durum kişilerin o an için konuşmayacaklarını gösterir, yoksa hiç konuşmayacaklarını göstermez.¹²¹

Netice itibariyle Kurtubî, âhirette insanların içinde buldukları duruma göre bazen konuşacaklarını bazen ise konuşamayacaklarını söylemektedir. Âyetler bu bakış açısıyla incelendiğinde aralarında herhangi bir çelişkinin olmadığı görülecektir.

SONUÇ

Kurtubî’ye göre, Kur’ân’da gerçek anlamda teâruzların bulunması mümkün değildir. O, âyetler arasındaki çelişir gibi görünen durumları gidermek için Müşkilü’l-Kur’ân ilminden faydalanmış ve “müskil âyet” ifadesini kullanmadan açıklamaya çalışmıştır.

Kurtubî, çelişkili görünen âyetlerin tefsirini yaparken öncelikle bu âyeti diğer âyetlerle açıklamaya çalışmıştır. Örneğin; Kurtubî, cennet ve cehennemin ebedi olduğunu Hûd Suresi 11: “Onlar, gökler ve yerler durdukça orada ebedi olarak kalacaklardır” âyetini, İbrahim Suresi 48: “O gün yer, başka

120 Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münir*, (Beyrut: Daru’l-Fikru’l-Muasır, 2007), 29: 327-328.

121 Râzî, *Mefâtihu’l-Çayb*, 30: 778.

bir yere, gökler de başka göklere tebdil olunacaktır” âyetiyle tefsir etmiş, âyetlerde bildirilen gökler ve yerin âhiretin gökleri ve yeri olduğunu söyleyerek görünürdeki çelişkiyi gidermiştir.

Kurtubî, müşkil âyetleri tefsir ederken âyetle bağlantılı olan hadislere yer vermiş ve bunları çelişkinin bulunmadığı hususunda delil olarak göstermiştir. Örneğin; herkesin cehenneme girip girmeyeceği hususundaki âyetler arasındaki çelişkiyi, Hz. Peygamberin; “Cehenneme uğramak girmek anlamındadır. Zira oraya iyi insanlarda kötü insanlarda girecektir. Cehennem, Hz. İbrahim’e serin olduğu gibi Mü’minlere de serin olacaktır. Daha sonra ise Allah (cc), takva sahibi olanları oradan kurtaracak, zalimleri ise dizüstü çökmüş vaziyette orada bırakacaktır” hadisine istinaden uğramanın girmek anlamında olduğunu söyleyerek çelişkiyi gidermiştir.

Sahabe, tabiin ve birçok âlimin âyetle ilgili görüşlerini nakletmiş ve bunlar arasında tercihlerde bulunmuştur. Konuyla ilgili kendi görüşü varsa bunu delillere dayanarak açıklamıştır. Örneğin; İbn Abbas, Halid b. Ma’dan, İbn Cüreyc ve Câbir b. Abdullah gibi sahabeler, herkesin cehenneme uğrayacağını yani gireceğini söylerken, es-Süddi ve el-Hasen’e göre ise uğramaktan kasit cehenneme girmek değil köprünün üzerinden geçmektir. Bu görüşleri aktaran Kurtubî, tercihini İbn Abbas’ın da içinde bulunduğu sahabelerden yana kullanmıştır.

Kurtubî, müşkil âyetleri açıklarken yeri geldikçe Ehl-i Sünnet ve bunun dışındaki mezheplerin görüşlerini delilleriyle birlikte aktarmıştır. Her zaman Ehl-i Sünnet tarafını seçen Kurtubî, özellikle Mutezilenin görüşlerini çürütmeye çalışmış ve onların bu davranışlarını açıkça tenkit etmiştir. Örneğin; Mutezile, Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın ebedilik cennetinde yaratılmadıklarını ileri sürerek cennet ve cehennemın şu anda var olmadığını savunmuştur. Ancak Kurtubî, cennet kelimesinin marife olarak gelmesinin bunun herkes tarafından bilinen cennet olduğunu söylemiş ve daha birçok nakli ve akli delille Mutezilenin görüşlerini çürütmüştür.

Müşkilü’l-Kur’ân ve müşkil âyetler üzerine yapılan çalışmalar, Kur’ân’ın Allah (cc), tarafından gönderildiğini ispat hususunda önemli bir yere sahiptir. Bu yönüyle Kurtubî’nin, müşkil âyetlere açıklık getirmek için gerekli çalışmaları yaptığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdülbâki, Muhammed Fuad. “Cennet”. *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*. 180-182. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1945.
- Abdülbâki, Muhammed Fuad. “Cehennem”. *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerim*. 184-185. Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1945.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Nşr., 1989.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*. b.y.: Bayraklı Yayınları, ts.
- Buhârî, Aladdin Abdu’l-Aziz b. Ahmed. *Keşfu’l-Esrar Şerhu Usulü’l-Pezdevi*. b.y.: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmi, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu’s-Sahih (Sahihu’l-Buhari)*. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. B.y.: Dâru Tavku’n-Necât, 2001.
- Cennet, Mehmet Zülfi. *Şii/ Usuli Geleneğinin Kur’ân Yorumu (Şerif Murtaza Örneği)*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2016.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh Tâcu’l-Lüga ve Sihâhu’l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1987.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. Thk. Hüseyin Selim Esed Dârâni. b.y.: Dâru’l-Muğni, 2000.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer b. İsa. *Takvîmu’l-Edille fi Usûli’l-Fıkh*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001.
- Demirci, Sabri. *Kur’ân’da Müşkil Âyetler*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2005.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu’l-Lüğa*. Beyrut: Daru İhyai-Türasi’l-Arabi, 2001.
- Gülşen, Ekrem. *Kurtubî Tefsirinde Esbâb-ı Nüzul*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2002.
- Firuzâbâdi, Muhammed bin Yakub. *el-Kâmûsu’l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 2005.
- İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *Sahîh*. Thk. Suayb Arnavut. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1988.
- İbn Kesîr, Ebu’l-Fida İsmail. *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim*. Thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000.

- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim ed-Dîneverî. *Te'vîlu Müşkilü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2007.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid Kazvini. *es-Sünen*. b.y.: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sader, 1994.
- İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb. *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1992.
- Koca, Ferhat. "Müşkil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- İzzet, Muhammed Derveze. *et-Tefsiru'l-Hadis*. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabi, 1963.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Mansûrî, Abdullah b. Muhammed. *Müşkilü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. b.y.: Dâru İbnü'l-Cevzî, 2005.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac el_kuşeyri. *es-Sahih*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, ts.
- Nesâî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesai*. Şam: Mektebü'l-Matbuâtî'l-İslâmi, 1986.
- Nesefî, Abdullah İbn Ahmed. *Medâriku't-tenzîl ve Hakâiku't-te'vîl*. Beyrut: Daru'l-Kalemü't-Tayyib, 1998.
- Neysâbûrî, Hâkim Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *El-Mustedrek ale's-Sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdulkâdir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Nîsâbûrî, Mahmûd b. Ebi'l-Hasan b. Hüseyin el-Gaznevî. *Bâhiru'l-Burhân fi Meâni Müşkilâtü'l-Kur'ân*. Mekke: İhyai't-Türasi'l-İslâmi, 1997.
- Pak, Süleyman. *Müşkilü'l-Kur'ân*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000.
- Râzî, Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer. *et-Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-Gayb)*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1998.
- Râzî, Muhammed ibn Ebû Bekr. *Muhtârü's-Sihah*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- Serahsî, Ahmed b. Ebi Sehl Şemsu'l-Eimme. *Usûlu's-Serahsi*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1978.

- Suyûtî, Celalüddin. *el-İtkan fi Ulumi’l-Kur’ân*. B.y.: Heyetü’l-Mısriyye, 1974.
- Suyûtî, Celalüddin. *Tabakatü’l-Müfessirin*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Şâşi, Muhammed b. İshak. *Usulü’ş-Şâşi*. Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabi, ts.
- Tirmizî, Ebu İshak Muhammed b. İsa es-Sevri. *Sünenü’t-Tirmizi*. Mısır: Şirketü Mektebe, 1975.
- Topaloğlu, Bekir. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 376-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloğlu, Bekir. “Cehennem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 227-233. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tunçbilek, Hasan Hüseyin. “Cennet ve Cehennem Halen Mevcut mu?”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005): 53-62.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’ân Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Yerinde, Adem. “Müşkilü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zebîdî, Muhibbuddin Ebu’l-Feyd Seyyid Muhammed Murtezâ. *Tâcu’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*. byy: Dâru’l-Hidaye, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve’l-Müfessirun*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebu’l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer. *el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi’t-Tenzil*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabi, 1986.
- Zerkeşi, Bedruddin. *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Daru İhyai’l-Kütübî’l-Arabiyye, 1957.
- Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru’l-Münîr*. Beyrut: Daru’l-Fikru’l-Muasır, 2007.